University of Groningen

Over universitaire culturen, toen en nu

Sintobin, Tom; Vermeer, Leonieke

Published in:
De Moderne Tijd

DOI:
[10.5117/DMT2020.1-2.001.VERM](https://doi.org/10.5117/DMT2020.1-2.001.VERM)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2020

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Sintobin, T., & Vermeer, L. (2020). Over universitaire culturen, toen en nu. *De Moderne Tijd*, 4(1-2), 2-17. [1]. <https://doi.org/10.5117/DMT2020.1-2.001.VERM>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

OVER UNIVERSITAIRE CULTUREN, TOEN EN NU

2

In intellectueel Nederland en België behoort het tot de evergreens van het discussierepertoire: de rol en functie van universiteiten in de samenleving. Hoe ziet de gedroomde universiteit eruit en waaraan schort het in de feitelijke universiteit? Wat is de ideale opleiding en wat voor onderzoek moeten we willen? Wie is een goede onderzoeker, wie een goede docent? Hebben academici verplichtingen ten opzichte van de maatschappij of dienen ze enkel de wetenschap? En hoe moet de wetenschappelijke vorming van studenten er uitzien: is *Bildung* genoeg of is een universitaire studie ook een beroepsopleiding?

Het zijn vragen die in verschillende variaties steeds opnieuw gesteld worden. Al naargelang tijd, plaats en discipline verschillen de antwoorden – soms fundamenteel, soms gradueel. In dit themanummer willen we aan de hand van enkele casestudies laten zien hoe in de decennia rond 1900 in enige geesteswetenschappen in Nederland werd gedacht over deze vragen en antwoorden. Maar al eerder, in de vroege negentiende eeuw, kwamen ze aan de orde. Bij wijze van inleiding tot het themanummer verkennen we eerst de visies van drie Nederlandse intellectuelen die actief waren in de eerste helft van de negentiende eeuw: Matthijs Siegenbeek, John Blake en Jacob Geel. Daarna bezien we het hedendaagse debat en introduceren we de vijf bijdragen tot dit themanummer.

TUSSEN BEROEP EN ROEPING: HOOGLERAREN EN UNIVERSITEITEN

Wie in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden studeerde of doceerde, kon dat maar beter doen in het Noorden. Het reglement voor de noordelijke universiteiten was op sommige vlakken namelijk een stuk gunstiger voor hoogleraren en studenten dan dat waar hun collega's in het Zuiden zich aan moesten houden: 'Zo was het in het Noorden bijvoorbeeld mogelijk om examens af te leggen en graden te behalen zonder de universitaire lessen te hebben gevolgd en genoten de studenten en hoogleraren van langere academische vakanties dan hun collega's in het Zuiden.'¹

¹ Pieter Dhondt, 'Consensus tussen Noord en Zuid. De hoger onderwijscommissie van 1828 tegenover de universiteiten', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128, nr. 2 (2015): 223-244, 226.

Zo'n verschil was uiteraard een doorn in het oog van Willem I, die zijn hele leven lang streefde naar een eenheidsstaat, en daarom werd in 1828 de Hoger Onderwijscommissie opgericht. Behalve door deze commissie wilde de regering zich ook laten informeren door academici te lande en om dat te bereiken werden de 'punten van overweging'² in kranten en tijdschriften gepubliceerd om een publiek debat uit te lokken. Dat lukte, want '[d]e colleges van curatoren, senaten en faculteiten van de verschillende universiteiten in Noord en Zuid, maar ook talrijke individuele hoogleraren, politici, artsen en juristen gingen hierop in.'³

Een van de deelnemers aan dat publieke debat was Matthijs Siegenbeek, een predikant die in 1797 benoemd werd tot hoogleraar op de leerstoel Vaderlandse taal en welsprekendheid aan de Leidse universiteit en daarom wel als de eerste hoogleraar neerlandistiek wordt gezien. Zijn reflecties publiceerde hij in 1828 onder de titel *Iets over Hoogescholen, de onderwijzers en het onderwijs op dezelve* bij uitgeverij Luchtmans te Leiden. Hij deed dat in de vorm van brieven aan een 'Vriend', die blijkens de inleiding van de tekst zijn vrees had uitgesproken over 'het behoud der liberale instellingen [...] welker handhaving gij, mijns oordeels, te regt met de roem der Vaderlandsche geleerdheid ten naauwste verbonden acht'.⁴ Deze verbinding tussen het beleid aangaande het hogere onderwijs en de natie vormt de kern van Siegenbeeks betoog: als er aan het onderwijs getornd wordt, dan staat de eer van het Vaderland op het spel.

De keuze die gemaakt moest worden, is die tussen twee interpretaties van de rol van universiteiten. Moeten ze gezien worden 'enkel als kweekhoven van toekomstige godgeleerden, pleitbezorgers, geneesheren en staatslieden' met de bijhorende reductie van het onderwijzende personeel tot 'ambtenaren van staat' die louter 'tot het voorgeschreven einde besoldigd worden' en waarvan geen andere 'diensten' verwacht kunnen en mogen worden?⁵ In dat geval levert het hoger onderwijs dus uitsluitend afgestudeerden af die rechtstreeks van nut zijn voor de maatschappij. Dit zou uiteraard de zuinigste insteek zijn, aldus Siegenbeek. Hij verwijst daarbij naar een eerdere bijdrage aan het debat van de Leidse hoogleraar John Bake en Jacob Geel, die toen nog onderbibliothecaris en honorair professor was van de universiteitsbibliotheek aldaar. In hun reeks brieven onder de titel *Zeven Brieven over Universiteiten en Hooger Onderwijs* (1828-1829) stelden de heren schalks voor om alle vaderlandse studenten naar Duitse universiteiten te stu-

2 De discussie ging over zaken als '1) het aantal, de plaats en de functie van universiteiten; 2) de vrijheid van hoogleraren; 3) de vrijheid van studenten; 4) het onderwijsprogramma en de onderwijstaal; en tenslotte 5) de materiële subsidies en het bestuur van de universiteiten' uit: Dhondt, 'Consensus tussen Noord en Zuid', 228.

3 Ibidem, 226-27.

4 Ibidem, 5.

5 Matthijs Siegenbeek, *Iets over hoogescholen, de onderwijzers en het onderwijs op dezelve, briefswijze voorgesteld* (Leiden: Luchtmans, 1828), 7.

ren en alle hogescholen in eigen land dan maar af te schaffen. Siegenbeek haakt daar op in: voor die ‘eenige kundigheden [...] die op buitenlandsche scholen niet onderwezen werden,’ kan ‘op een weinig kostbare wijze [...] aan ieder eenigszins grooter Gymnasium een enkelen leeraar’ worden geplaatst.⁶ Wat een besparing zou dat opleveren, aldus Siegenbeek: gedaan met ‘het onderhoud en de vermeerdering der gebouwen, kabinetten, botanische hoven, openbare boekerijen’ en natuurlijk ook de ‘besoldiging van zoo vele Hoogleeraren’ en hun al te lange ‘vacantien’.⁷ Voor wie het beginsel onderschrijft dat kosten en baten in evenwicht moeten zijn, zo geeft Siegenbeek toe, klopt deze redenering natuurlijk als een bus want het beperkte aantal ‘meer of min geleerde en bekwame Staatsburgers’ dat jaarlijks door de universiteiten ‘aan de maatschappij geleverd wordt’ is ‘zeer verre beneden het peilen der sommen, waarop haar onderhoud aan ‘s Rijkskasse te staan komt’.⁸

Maar mag de waarde van universiteiten wel worden beoordeeld aan de hand van dit economische principe? Zijn het uitsluitend diplomafabrieken, of toch iets heel anders: ‘plaatsen [...] waar alles, wat den menschelijken geest tot nut en sie-raad strekken kan, als in een gemeen brandpunt, vereenigd is, om van daar het licht van wetenschap, kennis en goeden smaak wijd en zijd te doen uitgaan’?⁹ En zijn hoogleraren dan niet veel meer dan gewoon maar instructeurs, ‘mannen [die] door hunne schriften de alouden roem der Nederlandsche geleerdheid helpen handhaven’?¹⁰

Het moge duidelijk zijn dat Siegenbeek deze tweede opvatting onderschrijft. Ook Bake en Geel sluiten zich in hun brieven hierbij aan. Universiteiten hebben in de Nederlanden altijd de trots van de natie gevormd, die buitenlandse talenten van heinde en ver wisten te lokken omwille van de ‘vrijheid en verdraagzaamheid, en die buitengewone welvaart, die ons land als het kleinood van Europa deden beschouwen’.¹¹ Pas in latere tijden ‘ontaardden’ zij tot ‘eenvoudige leerscholen voor de behoefte van de maatschappij’¹² en het is nu de hoogste tijd om dat tij te keren. Een mens leeft immers niet van brood alleen, naar heeft ook ‘beschaving van den geest’ nodig.¹³ Een regering die zich tevreden stelt ‘met wetenschappen, waarvan de toepassing tot de tegenwoordige behoefte des levens zigbaar, en voor ieder handtastelijk is’, moet ‘ruw en barbaarsch’ worden genoemd. Het is de plicht van een welvarende staat om alle wetenschappen te bevorderen, ook die die niet meteen een duidelijke behoefte vervullen. Alleen een breed opgezette onder-

6 Ibidem, 9.

7 Ibidem, 9.

8 Ibidem, 10.

9 Ibidem, 8.

10 Ibidem, 8.

11 Anoniem [John Bake en Jacob Geel], *Zeven Brieven over Universiteiten en Hooger Onderwijs* (Leiden 1828- 1829), 21.

12 Ibidem, 22.

13 Ibidem, 23.

zoekscultuur, 'de studie zelve van de meest afgetrokkene onderwerpen, de oneindige splitsing der wetenschappen' komt 'de edelste burgerdeugden'¹⁴ namelijk ten goede.

Het spreekt vanzelf dat deze uitermate belangrijke taak niet zomaar aan iedereen kan worden overgelaten. Hoogleraren zijn geen lesboeren maar – geheel in de lijn van de romantische cultus rond het individu – een soort priesters 'die zelve tot het binnenste heiligdom hunner wetenschappen zijn doorgedrongen, en anderen daartoe kunnen inleiden', aldus Siegenbeek.¹⁵ Hoogleraar worden betekent dus gehoor geven aan een roeping, aan de 'liefde tot hunne wetenschap', want buiten de universiteit valt er zeker voor rechtsgeleerden en geneeskundigen nu eenmaal veel meer te verdienen.¹⁶ Hoogleraren mogen dan ook niet worden aangesteld na een sollicitatieprocedure (een 'concours' noemt Siegenbeek het), maar moeten 'op eene vereerende wijze' worden uitgenodigd.¹⁷ Sollicitatieprocedures zijn een slecht idee en bovenal zeer on-Nederlands. Ze sporen immers niet met het voortreffelijke voorbeeld van de voorvaderen en bovendien botsen ze met twee 'eigenschappen, tot het echt Nederlandsche volkskarakter [...] behorende' die ervoor zullen zorgen dat het systeem niet werkt, namelijk eergevoel en bescheidenheid. De ware 'Nederlander' heeft immers enerzijds te veel eergevoel om zich 'met een aantal baardelooze jongelingen in een' wedstrijd te begeven, en zich aan de uitspraak van eene regtbaan te onderwerpen, in welke zich leden bevinden' die veel minder geschikt zijn om te beoordelen of iemand professorabel is dan zichzelf. Anderzijds getuigt het 'Nederlandsche volkskarakter' volgens Siegenbeek tegelijkertijd ook altijd van grote bescheidenheid en wantrouwen tegenover het eigen kunnen – zodat de echt geschikte kandidaten zich niet zullen melden en dus wel uitgenodigd moeten worden.¹⁸

Kortom: een hoogleraar bekleedt een extreem belangrijke positie in het Koninkrijk der Nederlanden en verdient het dus om respectvol behandeld te worden. Zowel Siegenbeek als Bake en Geel zien de hoogleraar een belangrijke rol vervullen in de Nederlandse natievorming en redeneren met argumenten op basis van de Nederlandse volksaard of geschiedenis, waarbij ze echter negeren dat het Koninkrijk der Nederlanden ook de Zuidelijke Nederlanden omvatte. De Nederlandse hoogleraar heeft volgens hen dan ook recht op 'zoo veel mogelijk, genoegens, eer en genoegzame voordeelen ter deftige onderhouding van een gezin'¹⁹, en op riantie vakanties uiteraard. Die laatste zijn broodnodig 'daar men begrijpt, dat de Hoogleraren die tijden ter vervulling van een belangrijk deel van hunne roeping,

¹⁴ Ibidem, 24.

¹⁵ Siegenbeek, *Iets over hoogeschoolen*, 11.

¹⁶ Ibidem, 12.

¹⁷ Ibidem, 54.

¹⁸ Ibidem, 55.

¹⁹ Ibidem, 12.

Afb. 1 Optocht van professoren in toga, ca. 1920. Reproductie naar een prent van Samuel Jessurun de Mesquita. (Collectie Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.209196>)

de uitbreiding namelijk van hunne wetenschap door de bewerking en uitgaven van geleerde schriften, dringend behoeven'.²⁰ Een hoogleraar neemt nooit echt vakantie, dat lijkt alleen maar zo: hij schrijft.

Deze visie op de vakantie van hoogleraren heeft Siegenbeek ongetwijfeld gelezen bij de al genoemde Bake en Geel. Die verzetten zich namelijk tegen de conventionele visie dat hoogleraren een luizenbaantje hebben: 'Men zegt: "de vacantien zijn te lang, en buiten de vacantien zijn de hoogleraars tot al te weinig arbeid verplicht."' In hun ogen is het tegendeel het geval: er wordt juist ontzettend veel van de hoogleraren geëist, van alle kanten. Ze dienen het onderwijs en moeten dus colleges verzorgen. Ze dienen de wetenschap en moeten dus studeren. En hoewel het fout zou zijn om het doorgeslagen Duitse systeem over te nemen waarbij de hoogleraar 'min of meer verplicht is, in ieder tijdvak van een of twee jaren, een boekdeel aan de geleerde wereld te leveren, en daardoor de wetenschap overstelpt met onnutte geschriften', is de in de Nederlanden courante '[schroomvalligheid] om het geleerde medetedeelen' toch ook allesbehalve ideaal.²¹ De auteurs zoeken een

²⁰ Ibidem, 14.

²¹ [Bake en Geel], *Zeven Brieven over Universiteiten*, 7-8.

gulden middenweg. De wetenschapper dient zowel diepgravende wetenschappelijke teksten uit te brengen als teksten die minder doorwrocht zijn maar toch inspirerend werken en veel toehoorders kunnen aanspreken. De uitvoering van deze onderscheiden drie taken – doceren, onderzoek doen, onderzoek naar buiten brengen – is maar op één manier mogelijk:

De vraag is thans, of dit Academisch onderwijs, benevens de zorgen en bemoeijingen, die daaruit voortvloeien, hem zoo veel tijd overlaten, dat zijne eerste verplichting, zijn arbeid voor de geleerdheid, daarmee gepaard kan gaan, zonder eene vergoeding in ruime, zeer ruime vacantiën. Ik huiver geenszins ontkennend te antwoorden, ofschoon ik vermoed, dat men het u anders zal willen voorrekenen.

7

Die berekening gaat als volgt:

Stellen wij namelijk 17 weken vacantie gedurende het geheele jaar [...] dan blijven er 35 weken, waarin gewerkt wordt. Indien nu, door elkander genomen, een hoogleeraar 12 lessen in een week geeft, dan hebben wij 245 werkdagen, tegen over 420 uren. Hieruit volgt, dat, buiten de vacantiën, het werk neerkomt op 1 $\frac{3}{4}$ uur, Zegge, een en drie vierde uur per dag, op zijn hoogst, omdat de lessen gewoonlijk slechts 50 minuten lang zijn!

Daarmee is de kous echter nog niet af:

Wanneer men nu zelfs uitcijferde (zoo dit kon), hoe veel tijds de voorbereiding tot iedere les vordert, hoeveel en hoe lang daarvoor gelezen, gezocht, onderzocht, overwogen, hoe veel uren aan andere niet minder noodzakelijke bezigheden van het hoogleeraarsambt besteed moeten worden, dan vrees ik evenwel, dat de som in geene de minste verhouding zou staan tot die der werkdagen, in de schatting van diegenen, die geen onderscheid kennen tusschen een kantoorboek en de adversaria van den geleerde, tusschen het bureau en de studeerkamer. Het is dus veiliger, waarde vriend, dat wij ons van het cijferen onthouden, waarin partij het ons bovendien afwint.²²

Die laatste oproep is het sluitstuk van de redenering: het ambt van hoogleraar is dermate verheven boven dat van gewone stervelingen dat er andere regels voor gelden. *Quod licet Iovi, non licet bovi*. Sterker nog: academici functioneren het beste als ze vrijheid krijgen. Alleen een hoogleraar zelf is in staat om in te schatten wanneer hij moet werken en wanneer niet.²³

²² Ibidem, 10.

²³ 'Want wie gevoelt het, dan hij alleen, dat zijn geest nedergedrukt is, en door een ongunstigen toestand van het lichaam minder levendig, dat hij alle ernstige studie ter zijde moet leggen, en een betere stemming afwachten: of dat hij opgeruimder, zijn blik scherper en juister is, en dat hij nu werken moet, en het ijzer smeden, terwijl het heet is!', ibidem, 6.

Het heeft geen zin om geleerden in een ‘gareel van reglementen’ te willen inspannen, zelfs niet ‘met sporen en zweep [...] men weet immers niet zeker, wat hij in zijne boekenkamer leest, Hippocrates of Walter Scott’.²⁴ Het omgekeerde heeft meer effect: ‘Geloof mij, hoe ongedwongener hij hierin is, des te meer zal hij zelf zich binden’.²⁵ Precies hetzelfde geldt voor de manier waarop hij zijn onderwijs opzet:

Maar, zeg mij, wie zal de gehalte der lessen beoordelen en berekenen? Is de hoogleeraar de hoogste leeraar, of is er nog hoger, nog kundiger dan hij, en zal dit een allerkundigste, een allerhoogste leeraar zijn, die den hoogleeraar toonen zal, hoe zijne les moet ingerigt worden, hoe oppervlakkig hij zijn mag, of hoe ver hij zich met zijne toehoorders moet verdiepen: welke hulpmiddelen hij verzuimd heeft te gebruiken, of wat hij had moeten afsnijden en terughouden: dat hij een en het zelfde onderwerp te dikwijls behandelt, of zijne leerlingen door eene te groote verscheidenheid belemmert? Indien dit niet kan (en het kan immers niet!) dan is de hoogleeraar alleen bevoegd, om over dit alles te oordelen, en naar eigen bevin-
ding en kunde en verstand te handelen.

Er is geen speld tussen te krijgen: ‘Hij kan geadministreerd, maar niet onderwezen worden, omdat de regering, wanneer zij verstandiglijk kiest, de allerbekwaamste mannen aanstelt, van wie zij het meest en met den meesten lof hoort spreken.’²⁶

De conclusie waar naartoe wordt gewerkt in beide aangehaalde bronnen, is helder. Als de overheid bij de hervorming van het hogere onderwijs meegaat in ‘het illiberale stelsel derzulken, die alles, ook in dezen, aan de berekeningen eener spaarzame Staatseconomie willen onderwerpen’²⁷, als zij de hoogleraar ‘in zijne wijze en maat van werken [gaat] bespieden en [...] bedillen’²⁸ en zich laat leiden door ‘ontijdige spaarzaamheid, die tijdwinst beoogt, en daarmede besnoeiing van onkosten’²⁹, dan leidt dat ertoe dat de beste krachten niet meer voor een loopbaan als academicus zullen kiezen of hun baan niet meer met hart en ziel zullen uitvoeren. Dat resulteert in een nationale ramp: het ‘verval der ware geleerdheid’ en de ‘verduistering van den oud-Nederlandschen roem in hare handhaving en uitbreiding’.³⁰ ‘[O]ngelukkig de staat,’ aldus Bake en Geel, waarin de hoogleraar te veel afgehouden wordt van ‘zijne eerste roeping, zijn betrekking tot de beschaafde en geleerde wereld’ waarvan hij ‘de bewaarder en uitbreider is’ en de verspreider ‘aan het opkomend geslacht’: ‘de wetenschap zal er stil blijven staan, en, evenals

²⁴ Ibidem, 7.

²⁵ Ibidem, 6.

²⁶ Ibidem, 11-12.

²⁷ Siegenbeek, *Iets over hoogeschole*, 15.

²⁸ [Bake en Geel], *Zeven Brieven over Universiteiten*, 7.

²⁹ Ibidem, 5.

³⁰ Siegenbeek, *Iets over hoogeschole*, 16.

ieder stilstaand water, onzuiver worden'.³¹ Siegenbeek heeft er alvast vertrouwen in dat dit niet zal gebeuren onder het bewind van een telg uit het huis van Oranje, dat al eeuwen blijk geeft van een hart voor 'letteren en wetenschappen' en de promotie daarvan nauw verbonden rekent 'met den roem en de welvaart van het opkomend Gemeenebest'.³² Neem de juiste beslissing, Willem, er staat veel op het spel. Doe het voor de Nederlanden.

HERHALING VAN ZETTEN?

Zoals Pieter Dhondt terecht heeft opgemerkt in zijn overzichtsartikel in *Tijdschrift voor geschiedenis* over het debat waaraan Siegenbeek, Bake en Geel deelnamen, doet het qua thematiek en zelfs argumentatie regelmatig denken aan wat er 'tot op de dag van vandaag'³³ speelt in Academia. Dhondts artikel is van 2015 en hij kon toen nog niet de ophef voorzien die de Groningse universitair docent Eelco Runia zou veroorzaken met zijn opiniestuk 'Waarom ik ontslag neem bij de universiteit' in NRC van 19 januari 2018. Bij wijze van exitgesprek legt hij in dat artikel uit waarom hij zijn baan als universitair docent aan de Rijksuniversiteit Groningen heeft opgezegd. Hij constateert dat het neoliberale bestuursmodel dat marktdenken heeft opgelegd aan de universiteiten, hem als docent dwingt zijn wetenschappelijke en professionele idealen en identiteit te verloochenen. Ook hier, bijna tweehonderd jaar later, zien we dus twee verschillende interpretaties van de rol van de universiteit opdoemen. De gelijkenissen zijn soms bijna unheimisch. Runia's beschrijving van de academische docent, bijvoorbeeld, doet wel heel erg denken aan wat we hierboven bij Bake en Geel, en Siegenbeek, hebben gezien. In een interview met *De Volkskrant* met als titel 'De universiteit is twee keer blij met studenten: als ze binnenkomen en als ze hun diploma halen' stelt Runia:

De professionaliteit van docenten is volledig om zeep geholpen. Een professional is van oorsprong iemand die zijn eigen autonome beroepsopvatting heeft en zelf de kwaliteit waarborgt. Tegenwoordig ben je aan de universiteit een professional in de mate waarin je in staat bent de door bestuurders gedefinieerde visie van onderwijs tot uitvoer te brengen.

Waar is het vertrouwen in de docent gebleven, als hij (of zij natuurlijk) een stropop is geworden die andermans visie moet uitvoeren, als hij zich op alle mogelijke manieren en te allen tijde moet verantwoorden aan een legertje managers, als hij al zijn bezigheden moet administreren?

31 [Bake en Geel], *Zeven Brieven over Universiteiten*, 15.

32 Siegenbeek, *Iets over hoogeschole*, 22.

33 Dhondt, 'Consensus tussen Noord en Zuid', 228.

Afb. 2 Spotprent in Leidse studenten Almanak, 1862. Prentmaker: anoniem. Lithografie. (Collectie Rijksmuseum, <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.589342>) [Spotprent op de loopbaan van de juridische student als een reis door het Jura gebergte. Deze spotprent zat los achterin in de studenten Almanak van de Universiteit van Leiden van het jaar 1862.]

Deze opmerkelijke gelijkenissen hebben de redactie van *De Moderne Tijd* er-toe gebracht om het reilen en zeilen van hoogleraren aan de universiteit in de decennia rond 1900 te onderzoeken. Was het vroeger beter? Waren de Nederlandse en Vlaamse universiteiten inderdaad ooit een bakermat voor *Bildung*, vormden ze een gemeenschap waarin het verwerven van kennis en het kritische denken voorop stonden, waarin onderzoekers de tijd kregen om te peinzen en de studenten via een brede en diepgravende oriëntatie hun vorming tot zelfstandige en vrije persoonlijkheden realiseerden?

We zijn geneigd, wellicht betoverd door het warme licht van de nostalgie, te denken dat dat academische luilekkerland heeft bestaan. Maar de beschikbare feiten zijn niet eenduidig. Ook in de tijd van Siegenbeek, Bake en Geel lag die utopische gang van zaken voortdurend onder vuur en werd ernaar verwezen als iets uit het verleden, iets dat eigenlijk al verloren gegaan was en waarvan de laatste restjes ook nog dreigden te worden uitgezuiverd in een aan rendementsdenken overgeleverde maatschappij. Tenzij Willem de juiste beslissing zou nemen natuurlijk: er is altijd hoop, deze negentiende-eeuwers keken hoopvol naar de toekomst. En hoewel Runia alle bruggen opblies door de deuren van de Groningse universiteit voorgoed achter zich dicht te trekken, geeft hij aan het eind van zijn boek *Genadezesjes*, weliswaar zeer beknopt, in een ‘tienpuntenplan’ toch ook aan dat het volgens hem weer anders kan.³⁴ In een interview formuleerde hij de belangrijkste opgave als volgt:

11

Het hoofdprobleem in Nederland is dat het hoger onderwijs is geworden tot een product waar de klant zo weinig mogelijk kwaliteit van eist. Studenten willen er zo snel en makkelijk mogelijk vanaf zijn. Dat is een krankzinnige situatie. De primaire opgave is dus: hoe kunnen we ervoor zorgen dat studenten weer het maximum uit de studie halen? De universiteit moet weer een plek worden waar nieuwsgierigheid regeert.³⁵

De geschiedenis van de Nederlandse en Vlaamse universiteiten en van de aldaar beoefende wetenschap is behoorlijk uitgebreid bestudeerd.³⁶ Toch vinden we in

34 Eelco Runia, *Genadezesjes. Over de moderne universiteit* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2019), 197-98.

35 Janne Chaudron, ‘Interview. Eelco Runia stopt uit frustratie als universitair hoofddocent. “Was ons onderwijs ooit zo bedoeld?”’, *Trouw*, 24 mei 2019, <https://www.trouw.nl/nieuws/eelco-runia-stopte-uit-frustratie-als-universitair-hoofddocent-was-ons-onderwijs-ooit-zo-bedoeld-bod84076/>

36 We noemen hierbij alleen een greep uit deze omvangrijke historiografie. J.C.M. Wachelder, *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 1992); Leen Dorsman en Peter Jan Knegtman red., *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden(auto) biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* (Hilversum: Verloren, 2013); Herman Paul, *De deugden van een wetenschapper: karakter en toewijding in de geesteswetenschappen, 1850-1940* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018).

die rijkdom aan publicaties niet gemakkelijk antwoord op bovengenoemde vragen. De nadruk in die studies ligt doorgaans op de institutionele geschiedenis en de ontwikkeling van wetenschappelijke denkbeelden, op *things done* niet op *doings*, zoals wetenschapshistoricus Herman Paul het formuleerde.³⁷ De geleefde werkelijkheid, waarvoor behoorlijk wat bronnen beschikbaar zijn, wacht nog grotendeels op ontsluiting.

OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN TUSSEN TOEN EN NU

- 12 Dit themanummer is het resultaat van een call for papers die we – behalve de auteurs van deze inleiding ook Annemieke Hoogenboom³⁸ – hebben uitgestuurd, waarin we onderzoekers uitnodigden om in te gaan op vragen als: Wat deden de hoogleraren en studenten de hele dag? Hoeveel tijd besteedden ze aan onderwijs en onderzoek? En waar deden ze dat? Hoe verhielden onderzoek en onderwijs zich tot elkaar? Hoeveel valorisatie werd er van hen gevraagd? Hoe was de positie van de privaattochters? Hoe bepalend was de financiering van onderzoek en onderwijs in de praktijk? En hoe dominant was het marktdenken in die tijd? Niet al deze vragen werden beantwoord, en het nummer is dan ook een stuk minder hecht dan men misschien zou wensen. Toch menen wij een aantal algemene tendensen en parallellen met de huidige discussie te kunnen identificeren op basis van de hier gepresenteerde bijdragen.

Alle bijdragen concentreren zich op de decennia rond 1900 toen de wetenschap zich aan het professionaliseren en institutionaliseren was. Max Weber stelde in zijn beroemde lezing ‘Wissenschaft als Beruf’ (1919) dat door de ‘onttovering van

Daarnaast zijn er studies over afzonderlijke universiteiten, zoals: Leen Dorsman red. *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving, 1850-1940* (Utrecht: Matij, 1999); Klaas van Berckel, *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*. Dl. I. De oude universiteit, 1614-1876 (Hilversum: Verloren, 2014); Dl. II. De klassieke universiteit, 1876-1945 (Hilversum: Verloren, 2017); het laatste deel III moet nog verschijnen; Gita Deneckere, *Uit de ivoren toren. 200 jaar universiteit Gent* (Gent: Tijdsbeeld, 2017). Ook zijn er verschillende studies over het studentenleven: P.A.J. Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2009); Annelies Noordhof-Hoorn, *De stem van de student. Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2016).

37 Herman Paul, ‘Performing History: How Historical Scholarship is Shaped by Epistemic Virtues’, *History and Theory* 50 (2011): 1-19. Een grondlegend werk van deze antropologische benadering in de wetenschapsgeschiedenis van de Lage Landen is: Jo Tollebeek, *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (Amsterdam 2008).

38 Wij nemen met dit nummer afscheid van haar als redactielid. Wij bedanken haar voor haar bijdrage aan de opzet van dit nummer en voor haar vele werk aan het tijdschrift in de afgelopen jaren.

de wereld' het religieuze begrip 'roeping' plaats had gemaakt voor een beroep.³⁹ Maar juist in een tijd van steeds verdergaande specialisatie, bleef gedrevenheid en de roeping tot de wetenschap van belang, een 'merkwaardige roes die aan iedere buitenstaander een meewarige glimlach ontlokt'.⁴⁰ De artikelen tonen deze ontwikkelingen vanuit het perspectief van verschillende wetenschappers die binnen de academie werkzaam waren als docenten en onderzoekers en vaak nieuwe leerstoelen gingen bekleden. Studenten komen wel ter sprake, maar vooral door de ogen van hun docenten. Alle bijdragen zijn gericht op de humaniora: geschiedenis, kunstgeschiedenis, muziekwetenschap, taal- en letterkunde. Het zijn verhalen over wetenschappelijke carrières met alle ups-and-downs die daarbij horen. Hierbij is veelvuldig gebruik gemaakt van egodocumenten, zoals brieven en dagboeken, waarmee dit themanummer het belang van dergelijk bronmateriaal ook voor de wetenschapsgeschiedenis onderstreept. Dit soort bronnen biedt bij uitstek inzicht in *doings*, zoals de ervaringen van wetenschappers met onderwijs en onderzoek, maar ook hun inspanningen om onderzoeksgeld aan te boren en wetenschappelijke kennis te verbreiden onder een breder publiek.

Er zijn behoorlijk wat parallellen aan te wijzen met de huidige situatie. Bijvoorbeeld de positie van promovendi en postdocs als het gaat om onderzoekfinanciering en strategische keuzes. Dit onderwerp komt ter sprake in de bijdrage van Jaap Grave over Johannes Franck (1854-1914), de eerste buitengewoon hoogleraar Nederlandse en Nederduitse taal en literatuur buiten het Nederlandse taalgebied. Net als hedendaagse postdocs moest Franck in zijn beginperiode beurzen en onderzoeksprojecten aanvragen. Maar in tegenstelling tot de geringe honoreringskansen van tegenwoordig, had Franck er veel succes mee. En terwijl onderzoekers nu vrijwel altijd voor boekpublicaties moeten betalen, kreeg hij aanzienlijke bedragen voor de boeken die hij schreef. Toch had Franck het moeilijk, omdat de Pruisische overheid hem vanwege zijn joodse achtergrond niet op een leerstoel voor germanistiek wilde benoemen. In een briefwisseling verzuchtte hij dat hij nog altijd niet in staat was zijn eigen brood te verdienen, terwijl hij als wetenschapper toch harder werkte dan menig ander.

Een andere zeer actieve fondsenwerver was de ambitieuze Nederlandse taalwetenschapper: Michael Jan de Goeje (1836-1909) die centraal staat in de bijdrage van Christiaan Engberts. De Goeje leidde tussen 1872 en 1901 de uitgave van een grote Arabische bronneneditie, de *Annalen* van Al-Tabari. Om dit te financieren schakelde hij een groot internationaal netwerk in en verkreeg hij geld van verschillende overheids- en private financieringsinstanties. Engberts brengt de

39 Max Weber, *Politiek als beroep voorafgegaan door Wetenschap als beroep*. Vertaling en nawoord Hans Driessen. (Nijmegen: Vantilt, 2012) 20-21, 34; Steven Shapin, 'Weber's Science as a Vocation: A moment in the history of "is" and "ought"', *Journal of Classical Sociology* 19, nr. 3 (2019): 290-307.

40 Max Weber, *Politiek als beroep*, 14.

zakelijke en collaboratieve benadering van wetenschappelijk onderzoek door De Goeje in verband met het door wetenschapshistoricus Steven Shapin beschreven ideaaltipe van de wetenschapper als ondernemer. Deze ondernemende wetenschapper werd ook al door tijdgenoten zelf waargenomen. Een van hen was de Duitse theoloog Adolf von Harnacks die de (geestes)wetenschap als een bedrijfsmatige onderneming karakteriseerde en hierin een bedreiging zag voor analyse en kritische reflectie. Het door Runia en anderen gesignaleerde – en verfoeide – neoliberale marktdenken aan de universiteiten heeft dus een lange voorgeschiedenis. Volgens Engberts kan het onderkennen van deze geschiedenis ons helpen de aantrekkingskracht van het ideaalbeeld van de netwerkende, managende en ondernemende wetenschapper beter te begrijpen. Dit begrip kan vervolgens helpen om ‘op zinvolle wijze na te denken over de ruimte die de hedendaagse universiteit kan en moet bieden aan idealen als reflectie, zorgzaamheid en gedrevenheid.’

Datgene wat tegenwoordig ‘valorisatie’, ‘impact’ en ‘outreach’ heet, werd ook rond 1900 al van groot belang geacht. De bijdrage van Ruben Mantels laat dit zien aan de hand van het politieke en sociale engagement van historicus Paul Fredericq (1850-1920). Mantels betoogt dat universitaire cultuur ook stads cultuur was, aangezien het engagement van Fredericq vooral blijkt uit de activiteiten in zijn eigen stad; de industriestad Gent, waar de arbeidersnood hoog was en de sociale kwestie groot. Fredericq spande zich vanuit zijn liberale, Vlaamsgezinde overtuiging in voor de arbeiders en de taalstrijd. Hij beschrijft zijn academische leven als een dubbelleven van wetenschap en engagement: ‘Ik leef hard en dubbel’. Zijn engagement zorgde voor tweestrijd bij Fredericq zelf: ‘Ik ben een man van studie en niet van werkdadige politiek’. Maar ook vanuit de overheid was er bezorgdheid over dit ‘dubbelleven’ en de gevolgen ervan voor het onderwijs en onderzoek.

Ook de eerste hoogleraar muzikwetenschap Albert Smijers (1888-1957) deed er veel aan om zijn kennis beschikbaar te maken voor zoveel mogelijk mensen: hij gaf publiekslezingen ‘met lichtbeelden’ in het land en daarbuiten, was bestuurder van allerlei organisaties en publiceerde bladmuziek voor een breder publiek. De bijdrage van Petra van Langen toont Smijers als een geëngageerde onderzoeker en docent die echter niet veel waarde hechtte aan het diploma van zijn studenten. Toen een bezorgde vader aan Smijers vroeg wat de vooruitzichten in maatschappelijk opzicht zouden zijn van de studie muzikwetenschap, antwoordde Smijers: ‘Niets’ en voegde daar na enig aandringen aan toe: ‘Er zijn voor dit vak in Nederland geen maatschappelijke vooruitzichten.’

Ten slotte blijkt uit de laatste bijdrage van Jamilla Notebaard het belang van hele praktische zaken als visuele hulpmiddelen in het onderwijs. Haar bijdrage vormt daarmee een zeer concreet voorbeeld van *doings*. Willem Vogelsang (1875-1954) bekleedde in Utrecht van 1907 tot 1945 de eerste leerstoel Kunstgeschiedenis. Vogelsang was vooral een leraar, geen academicus die zich richtte op zijn eigen

onderzoek. Hij spande zich in om de discipline kunstgeschiedenis in Nederland vorm te geven op basis van eigentijdse didactische inzichten en methoden. Notebaard betoogt dat het gebruik van de projectielantaarn een cruciaal onderdeel vormde in Vogelsangs didactische aanpak. De projectielantaarn was een medium waarmee met behulp van glasdia's beelden konden worden geprojecteerd op een wit scherm. In die zin kan ze beschouwd worden als een voorloper van de latere overheadprojectors en de tegenwoordige Powerpoints en Prezi's. Voor Vogelsang waren de geprojecteerde beelden nooit simpelweg illustraties van hetgeen hij vertelde, maar veel meer een methode om zijn studenten op een kunsthistorische manier te 'leeren zien'. Ook laat Notebaard zien dat het gebruik van een specifiek medium als de projectielantaarn zeer veel moeite, overtuiging, energie en uiter-aard geld vereiste.

15

De eerdergenoemde theoloog Harnack signaleerde een kenmerkende paradox: 'Wetenschap is altijd een zaak van het individu, maar wetenschappelijke opgaven kunnen nooit door eenlingen worden voltooid.' Deze paradox loopt ook als een rode draad door de bijdragen in dit themanummer. Alle bijdragen tonen de ervaringen en gedrevenheid van individuele wetenschappers, maar hun inspanningen krijgen pas betekenis door de wisselwerking met studenten, collega's, lokale, nationale en internationale netwerken en het bredere publiek. In de wetenschapsgeschiedenis komt steeds meer aandacht voor dergelijke maatschappelijke factoren die wetenschappelijke ontwikkelingen beïnvloeden.

De periode die hier centraal staat, was ook de tijd waarin de eerste feministische golf plaatsvond. Deze maatschappelijke ontwikkeling is echter niet zichtbaar in de bijdragen in dit themanummer, aangezien alle hoofdpersonen mannelijke wetenschappers zijn. De rol van vrouwelijke wetenschappers in de universitaire cultuur vanaf het einde van de negentiende eeuw verdient veel bredere beschouwing. Ook hierbij is meer oog voor *doings*, zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking komt in zelfpresentatie, lichamelijke aspecten en kleding, bij zowel mannen als vrouwen, van groot belang.⁴¹ Wellicht een mooi onderwerp voor een volgend themanummer?

Tot slot wil de redactie Uitgeverij Verloren hartelijk bedanken voor de vruchtbare en jarenlange samenwerking. Dankzij de medewerkers van Verloren zijn *De Moderne Tijd* en daarvoor *De Negentiende Eeuw* altijd op uitstekend verzorgde wijze en met oog voor detail uitgebracht. Als uitgever vormde Verloren een belangrijk platform voor ons tijdschrift en andere over de geschiedenis en cultuur van de Lage Landen. Verloren doet echter haar tijdschriften over naar Amsterdam University

41 Mineke Bosch, 'Scholarly Personae and Twentieth Century Historians. Explorations of a Concept', *BMGN - Low Countries Historical Review* 131, nr. 4 (2016): 33-54.

Press. Als eerste tijdschrift uit de Verloren-stal stapt vanaf deze jaargang *De Moderne Tijd* over naar AUP. Dit is het eerste nummer dat onze nieuwe uitgever uitbrengt.

BIBLIOGRAFIE

16

- Berkel, Klaas van. *Universiteit van het Noorden. Vier eeuwen academisch leven in Groningen*. Deel I. De oude universiteit, 1614-1876. Hilversum: Verloren, 2014.
- . *Universiteit van het Noorden*. Deel II. De klassieke universiteit, 1876-1945. Hilversum: Verloren, 2017.
- Bosch, Mineke. 'Scholarly Personae and Twentieth Century Historians. Explorations of a Concept'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 131, nr. 4 (2016): 33-54.
- Caljé, P.A.J. *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2009.
- Deneckere, Gita. *Uit de ivoren toren. 200 jaar universiteit Gent*. Gent: Tijdsbeeld, 2017.
- Dhondt, Pieter. 'Consensus tussen Noord en Zuid. De hoger onderwijscommissie van 1828 tegenover de universiteiten'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128, nr. 2 (2015): 223-44.
- Dorsman, Leen, red. *Beroep op de wetenschap. Utrechtse geleerden tussen universiteit en samenleving, 1850-1940*. Utrecht: Matrijs, 1999.
- Dorsman, Leen, en Peter Jan Knegtmans, red. *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*. Hilversum: Verloren, 2013.
- Noordhof-Hoorn, Annelies. *De stem van de student. Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 2016.
- Paul, Herman. *De deugden van een wetenschapper. Karakter en toewijding in de geesteswetenschappen, 1850-1940*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- . 'Performing History: How Historical Scholarship is Shaped by Epistemic Virtues'. *History and Theory* 50 (2011): 1-19.
- Runia, Eelco. *Genadezesjes. Over de moderne universiteit*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2019.
- Shapin, Steven. 'Weber's Science as a Vocation: A moment in the history of "is" and "ought"'. *Journal of Classical Sociology* 19, nr. 3 (2019): 290-307.
- Tollebeek, Jo. *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap*. Amsterdam: Bakker, 2008.
- Wachelder, J.C.M. *Universiteit tussen vorming en opleiding. De modernisering van de Nederlandse universiteiten in de negentiende eeuw*. Hilversum: Verloren, 1992.
- Weber, Max. *Politiek als beroep voorafgegaan door Wetenschap als beroep*. Vertaling en nawoord Hans Driessen. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 2012.

Tom Sintobin (1974) is universitair docent aan de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit te Nijmegen en verbonden aan het onderzoeksinstituut RICH en de onderzoekseenheid Tourism, Travel and Text. Zijn specialisme is Nederlandstalige literatuur uit de late negentiende en de twintigste eeuw. Hij schreef een monografie over de Vlaamse auteur Stijn Streuvels (*Wie schaft er op de woorden? Vijf keer Streuvels lezen* (Gent: KANTL, 2005) en stelde recentelijk onder meer boeken samen over badplaatsen in de Lage Landen tijdens het fin de siècle (*Koninginnen van de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900* (Hilversum: Verloren, 2013) en over gender en reisliteratuur (*Gender, Companionship, and Travel: Discourses in Pre-modern and Modern Travel Literature* (Londen: Routledge, 2018)

Leonieke Vermeer (1975) is cultuurhistoricus. Ze is als universitair docent moderne geschiedenis verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 2010 promoveerde ze op *Geestelijke lenigheid. De relatie tussen literatuur en natuurwetenschap in het werk van Frederik van Eeden en Felix Ortt, 1880-1930* (Antwerpen: Garant, 2011). Ze publiceerde verschillende artikelen en bundels over de relatie tussen literatuur, wetenschap en cultuur. Haar recente onderzoek en publicaties zijn vooral gericht op de beleving van het lichaam, ziekte en gezondheid in negentiende-eeuwse egodocumenten. Leonieke Vermeer zit in de redacties van het *European Journal of Life Writing* en van *De Moderne Tijd. De Lage Landen, 1780-1940*.